

УДК 316.613.434:316.45-053.6
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-4-24

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ПІДЛІТКОВОГО БУЛІНГУ

Літвінова Ольга Володимирівна,

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології, педагогіки та філософії
Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського*

Litvinova1992@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5261-6358

Мета. Метою статті є теоретичне й емпіричне дослідження психологічних чинників підліткового булінгу, виявлення взаємозв'язку між позиціями підлітків у булінг-структурі та рівнями прояву толерантності, агресивності та ворожості.

Методи. Для досягнення мети дослідження використано стандартизовані тести-опитувальники: опитувальник «Булінг-структури» О.Г. Норкіної; опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової; тест-опитувальник «Рівень агресивності» А. Басса – А. Даркі для з'ясування індексів ворожості й агресивності підлітків. Для виявлення статистичних зв'язків між емпіричними показниками застосовано Н-критерій Краскеда-Уолліса.

Результати. Доведено, що чинниками булінгу можуть бути як соціальні (зовнішні) – стиль виховання в батьківській родині, становище у групі підлітків, так і психологічні (внутрішні) – самооцінка, рівень віктимності, толерантності, агресивності тощо. Емпірично встановлено, що більшість підлітків, котрі займають позиції ініціаторів і помічників у структурі булінгу, мають високий рівень агресії та низькі показники толерантності, характеризуються нестриманістю, жорстокістю, нетерпимістю до інакшості інших. Підлітки з позицією жертви характеризуються низькими показниками рівню агресії, середнім рівнем толерантності, характерними є прояв ізолюваності, замкнутості, інфантильності, низька самооцінка та самокритичність. На рівні статистичної значущості доведено зв'язок між роллю підлітків у булінг-структурі та рівнем їхньої агресивності та толерантності.

Висновки. Встановлено, що для сучасних підлітків характерними є схильність до жорсткості та насильства в ситуації міжособистісного спілкування, низький рівень прийняття інших і підвищений рівень агресивності та ворожості. Все це є підставою для проведення потужної роботи щодо психологічного просвітництва про феномен булінгу, його чинники та наслідки для психічного і фізичного здоров'я дитини.

Ключові слова: булінг, булінг-структура, підлітковий вік, толерантність, інтолерантність, агресивність, ворожість.

RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ADOLESCENT BULLING

Litvinova Olga Volodymyrivna,

*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of Psychology, Pedagogy and Philosophy
Kremenchug National University named after Mykhailo Ostrogradsky*

Litvinova1992@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5261-6358

Purpose. The purpose of the article is theoretical and empirical study of psychological factors of teenage bullying, revealing the relationship between the positions of adolescents in the bullying structure and the levels of tolerance and aggression and hostility.

Methods. Standardized questionnaire tests were used to achieve the purpose of the study: to explore the position of adolescents in the bullying structure questionnaire “Bulling Structures” by O.G. Norkina; questionnaire “Tolerance Index” by G.U. Soldatova to identify the level of tolerance-intolerance of adolescents; test questionnaire “Level of aggression” A. Bassa – A. Darki to find out the teenagers’ hostility and aggression indices.

Results. It is proved that the majority of adolescents who occupy the positions of initiators and helpers in the structure of bullying, have a high level of aggression and low tolerance, are characterized by intolerance, cruelty, intolerance of others. Adolescents with a victim position are characterized by low levels of aggression and moderate levels of tolerance, and are characterized by isolation, seclusion, infantility, low self-esteem and self-criticism. At the level of statistical significance, the relationship between the role of respondents in the process of bullying and the level of aggression and tolerance is proved.

Conclusion. The results of the study indicate that modern adolescents are characterized by a tendency to be cruel, violent in the situation of interpersonal communication, low acceptance of others and increased levels of aggression and hostility. All this is the basis for a powerful work on psychological education about the phenomenon of bullying, its factors and consequences for the mental and physical health of the child.

Key words: *bullying, bullying structure, adolescence, tolerance, intolerance, aggressiveness, hostility.*

Вступ

Внаслідок ускладнення ситуації в соціально-політичній, економічній, освітній та інших сферах життя рівень насильства в суспільстві сьогодні збільшився в декілька разів. Особливого розповсюдження набувають прояви систематичної, довготривалої агресії одних учнів щодо інших із метою приниження, залякування та демонстрації сили. Це явище ще у 1970-х рр. досліджували скандинавські вчені, котрі визначили його як «шкільний булінг». Впродовж останніх років в Україні стали дедалі більше говорити про явище булінгу, яке становить психологічну та соціально-педагогічну проблему, адже, за даними ВООЗ, Україна посідає четверте місце у світі за рівнем підліткової агресії. Посилення дитячої агресивності стало причиною здійснення на державному рівні конкретних кроків щодо протидії та запобігання цій проблемі. Булінг – це прояв репресивних стосунків, у яких відбувається зловживання владою і силою, і з січня 2019 р. за вчинення таких дій передбачена адміністративна відповідальність. Насильство має свою специфіку – воно може породжувати насильство, і тому, враховуючи цей факт, необхідна злагоджена робота усіх фахівців (психологів, педагогів, соціальних працівників, юристів) для профілактики та подолання причин виникнення такої поведінки.

Дослідити соціально-психологічні чинники, які можуть провокувати спалахи підліткового булінгу, вкрай необхідно, адже не тільки вікові особливості підлітка провокують прояв агресії. Здебільшого це може бути і складна ситуація дитячо-батьківських відносин, і недоліки виховання, що призводять до викривлення рис характеру, відсутності співчуття іншим, низького рівню толерантності або взагалі відсутності терпимого ставлення до іншої людини, а також складна ситуація життя всієї родини в плані забезпечення фінансами, житлом тощо.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Норвезький учений Д. Ольвеус визначив явище булінгу як ситуацію в шкільному колективі, в якій учень тривалий час і неодноразово стає об'єктом негативних дій і нападів із боку одного чи кількох однокласників. Булінг має колективний характер і заснований на соціальних стосунках у групі. Науковець виокремлює три важ-

ливі компоненти (Король, 2009): 1) булінг є агресивною поведінкою, що включає в себе небажані, негативні дії; 2) булінг є явищем довготривалим і систематичним; 3) булінг характеризується нерівністю влади або сили. Також він першим зазначив, що прояви цієї поведінки можуть бути прямими – фізична агресія (удари, штовхання, утискання через соціальний статус, релігію) та непрямими, що проявляється переважно у емоційній і пасивно агресивній поведінці (ізоляції, виключенні з колективу, поширенні пліток).

Багато авторів стверджує, що булінг – це насамперед прояв агресії, явної чи прихованої. Американські дослідники І. Ріверс і П. Сміт виділяють три типи агресії, якими характеризується ситуація булінгу: пряма фізична агресія (безпосередній фізичний контакт учасників булінгу); пряма вербальна агресія (погрози, обзивання) та непряма вербальна агресія (поширення пліток та неправдивої інформації про жертву) (Ильин, 2014).

А. Бандура, один із лідерів напряму поведінкової психології, зробив висновок, що булінгу можна навчитися – навчитися стати агресором, або навчитися стати жертвою. Психолог наголошує, що булінгові поведінці діти навчаються, якби вони не бачили моделей жорстокої поведінки чи поведінки жертви серед дорослих по телебаченню, у сім'ї, таких масштабів булінгу можна було б уникнути (Благута, 2003).

Положення дитини в групі, як фактор булінгу, відзначав І. С. Кон, стверджуючи, що діти зневажають та віктимізують тих однокласників, котрі постійно перебувають осторонь колективу і не сприяють досягненню спільних групових цілей. Агресивні та ізольовані, вони часто виявляються однаково вразливі, саме за це їх карають, а булер стає лише виконавцем групової волі (Кон, 1989).

Основною характеристикою булінгу, як вважає Л. Кішлі, є емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її із групи. Під булінгом дослідниця розуміє агресивну поведінку, яка спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини (Лушпай, 2010).

Майже всі зарубіжні дослідники визначають булінг як довготривалу та систематичну агресію, яка може приймати

багато форм, як фізичних так і словесних (Е. Пелігріні, С. Салмівалі); індивідуальну або групову деструктивну взаємодію (Р.Дж. Хезлер); частину соціального життя групи (Е. Роланд); тривале, усвідомлене насильство, спрямоване проти людини, яка не в змозі захиститися у фактичній ситуації (Д. Лейн) (Бочавер, 2015; Лэйн, 2001; Плутицька, 2017).

Причини булінгу пов'язуються як із зовнішніми факторами (ситуацією взаємодії, соціально-демографічними особливостями однокласників, поведінкою дорослих), так і з особистісними особливостями самих дітей, включених у ситуацію шкільного цькування. Деякими науковцями виділяються три основні причинні фактори булінгу: у дитини немає друзів; вона спілкується з тими, хто не може їй допомогти або захистити; вона не приймається групою однолітків. Серед біологічних факторів виділяються інстинкти, зокрема потяг до агресії, що, на думку З. Фрейда і його послідовників, багато в чому визначає поведінку людини (Стельмах, 2011).

Узагальнюючи підходи науковців, пропонуємо схему чинників підліткового булінгу (рис. 1).

Соціальну природу булінгу можна розглядати крізь призму причин цього явища, переважна більшість яких має соціальний характер: наявність у суспільстві фактично неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості; відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення морального

добробуту сімей; незадовільний стан правової культури громадян; відсутність всебічної пропаганди ідей ненасильницького співіснування (Абсалямова, Луценко, 2013).

До вікових особливостей, що обумовлюють підвищення рівня агресії у підлітків є загострення акцентуацій характеру, а також зростаюча фізична активність, що може виявлятися в задирливості, псуванні майна тощо. Варто також вказати на активне прагнення дітей цього віку на увагу, розуміння та довіру дорослих. Підлітки намагаються грати визначену соціальну роль не тільки серед однолітків, але й серед дорослих, виявляти соціальну активність, яку дорослі не завжди підтримують. Наражаючись на психологічні бар'єри, не знаходячи взаєморозуміння в оточуючих і сім'ї, вони намагаються перебороти це через агресивну поведінку. Характерною особливістю підлітка є посилення прагнення до спілкування з однокласниками, стосунки з якими відіграють важливу роль у його житті. Він прагне заслужити повагу і визнання ровесників, мати в них авторитет, для цього йому потрібно відповідати очікуванням однолітків. Часто діти у цьому віці порушують дисципліну на уроках, зухвало поведуться з учителями та однокласниками тільки для того, щоб завоювати повагу значимих однолітків. Особливого значення своїй належності до групи надають хлопчики, вони цькують, як правило, не лише у межах групи (чоловіча частина класу), але й за її межами – молодші шко-

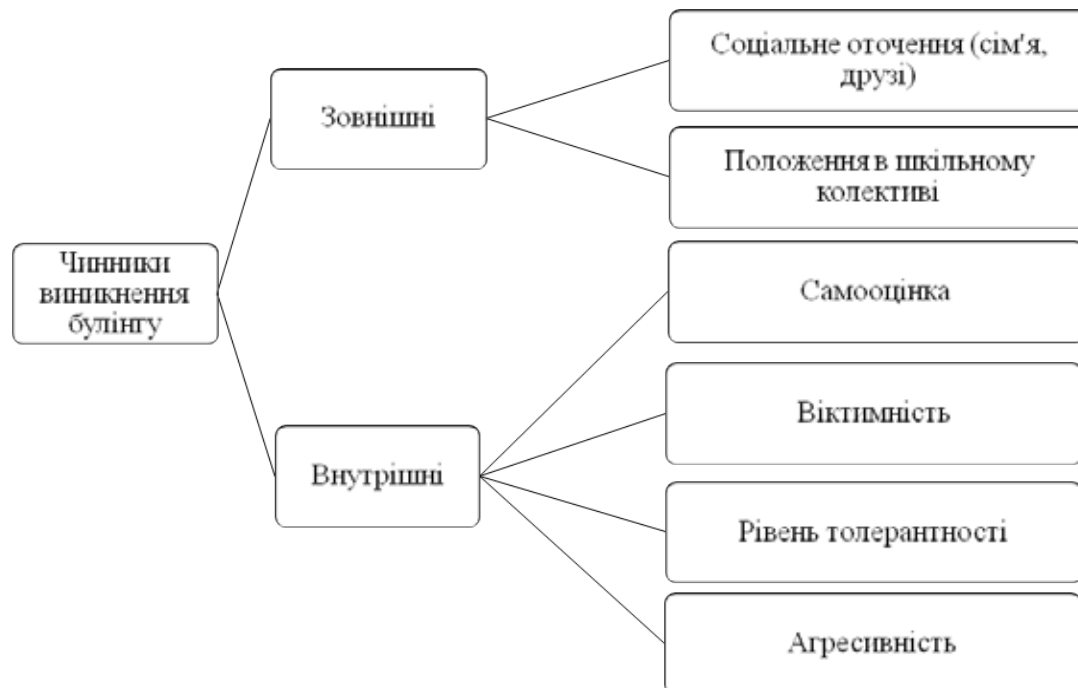

Рис. 1. Соціально-психологічні чинники булінгу

лярі. Також хлопцям властиве міжгендерне насилля – тобто знущання над дівчатами. Дівчата, в свою чергу, переважно здійснюють насилля в межах своєї гендерної групи (дівчата одного класу). Причиною такої різниці між статями є те, що серед дівчат відкрита агресія не сприяє популярності, а серед хлопців – вона є засобом підвищення власної значимості.

2. Методологія та методи

Здійснений теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічних чинників підліткового булінгу передбачав доведення теоретичних припущень через емпіричне дослідження зв'язку позицій підлітків в булінг-структурі та прояву їхньої агресивності та толерантності, що, на наш погляд є одними з провідних психологічних чинників підліткової жорстокості. Як психодіагностичний інструментарій було обрано такі методики, як: тест-опитувальник на виявлення «булінг-структур» О.Г. Норкіної для виявлення позицій, що можуть займати підлітки в ситуації булінгу (ініціатор, помічник, захисник, жертва, спостерігач). Дана методика розроблена на основі класифікації, запропонованої англійським науковцем Е. Роландом та доповненої О.Л. Глазман (Норкіна, 2016). Також було використано методику «Індекс толерантності Г.У. Солдатової», розроблений для діагностики рівня, аспектів толерантності-інтолерантності. Визначення рівня толерантності, на думку багатьох науковців є важливим у дослідженні булінгу, тому як однією з причин виникнення цькування в шкільному колективі вважається низький показник соціальної толерантності. Також у дослідженні чинників булінгової поведінки важливим є розуміння рівня агресивності респондента, так як саме прояви агресії у підлітковому колективі свідчать про виникнення булінгу. Тому для визначення форм агресивності і ворожих реакцій був використаний опитувальник А. Басса – А. Дарки, а саме показники індексів агресивності та ворожості. В дослідженні взяли участь 48 підлітків, учнів 8-го класу.

3. Результати та дискусії

За результатами дослідження позицій підлітків в булінг-структурі виявлено, що 27% підлітків належать до ролі помічника, що свідчить про їх бажання допомагати та наслідувати ініціатору булінгу, саме вони проявляють прямий булінг, ображають і б'ють жертв. Таким чином «помічники» намагаються заволодіти авторитетом серед однокласників та компенсувати низький рівень самооцінки. Вони усвідомлюють, що найкращий шлях у системі самозбереження – це підтримати сильного булера,

особливо під загрозою стати наступною «жертвою». Дещо менший, але значний відсоток респондентів (25%) належать до ролі ініціаторів, для них характерний високий потенціал загальної агресивності, такі діти найчастіше займають лідерські позиції у соціальній структурі класу, їх агресивна поведінка проявляється не лише серед однолітків, а також вдома, та по відношенню до інших дорослих (викладачів, знайомих). Однаковий відсоток респондентів із позиціями спостерігача та захисника (по 19% відповідно). Підлітки, котрі займають роль захисника, найчастіше є формальними лідерами класу, мають високий авторитет серед однолітків, вони найменш схильні до агресивної поведінки та майже ніколи не стають жертвами булінгу. Щодо ролі спостерігача, то до неї найчастіше відноситься значна частина класу, вони не беруть участі у травлі, а є лише випадковими свідками.

Найменший відсоток респондентів (10%), котрі займають роль жертви. Такі діти часто переживають психологічне насилля, ізольованість і самотність, відчуття небезпеки і тривоги. Жертвам булінгу притаманний прояв симптомів депресії, високий рівень тривожності, страху, в них низька самооцінка, вони неспроможні позиціонувати власні інтереси та завжди займають позицію підкорення, мають низький рівень комунікативних навичок. Можемо констатувати, що 52% респондентів схильні виконувати роль булера (ініціатори та помічники), також за певних обставин чи у випадку натиску оточуючих булерами можуть стати ті підлітки, котрі займають позицію спостерігачів.

Дослідження рівню толерантності підлітків довело, що високий показник низького рівня толерантності притаманний 46% респондентів, що свідчить про значну інтолерантність опитаних підлітків, наявності в них інтолерантних установок щодо навколишнього середовища й однолітків, саме це найчастіше і слугує причиною виникнення булінгу. Поняття «інтолерантність» розуміється тут із позиції його психологічного і соціального значення та використовується в ситуаціях, коли чийсь образ почуттів, думок чи дій оцінюється як відмінний від очікувано-звичного, виглядає загрозово і викликає несхвалення. Дещо менший відсоток респондентів із середнім рівнем толерантності (33%), поведінка таких підлітків залежить від соціальної ситуації в якій вони знаходяться, саме в залежності від неї вони будуть вести себе толерантно або ж ні. Найменший показник респондентів із високим рівнем толерантності (21%), представники цієї групи володіють вира-

женими рисами толерантної особистості, вони поважають, сприймають та розуміють думку оточуючих, їх відмінності, терпимі та некритичні до форм самовираження та самовиявлення людської особистості, мають високий рівень етнічної та міжкультурної толерантності. Поєднання позицій підлітків у булінг-структурі з рівнем толерантності показав наступне (рис. 2).

Доведено, що респонденти, котрі виконують роль ініціаторів у булінгу, мають найнижчі показники рівня толерантності, що свідчить про наявність у них несприйняття інакшості та відмінності однолітків, нетерпимості по відношенню до дітей, які чимось відрізняються від більшості, що стає причиною прояву агресивної поведінки та булінгу. Високий рівень толерантності притаманний респондентам, які займають ролі захисників і жертв. Висока толерантність у жертв булінгу може свідчити про їх психологічну інфантильність, потурання іншим, поблажливості і байдужість. Розуміючи ці закономірності шкільним психологічним службам варто більше уваги приділяти розвитку толерантності, зниженню рівню конформності підлітків, підвищенню рівню впевненості у собі та розуміння власних меж та необхідності їх відстоювання, тобто розвитку асертивності.

За показниками методики А. Басса – А. Даркі можемо констатувати, що високий індекс агресивності притаманний респондентам, котрі виконують роль ініціатора (19%) і помічника (6%) у булінг-структурі.

Це свідчить про високий рівень роздратування, фізичної та вербальної агресії підлітків, при вирішенні конфліктних ситуацій вони схильні до застосування фізичної сили, словесних образ, вони надмірно запальні та неконтрольовані в прояві гніву. Також високі показники індексу ворожості – 23% виявлено серед ініціаторів і 19% серед помічників, що свідчить про недовіру по відношенню до оточуючих. У жертв булінгу низькі показники індексу агресивності (6%) та середні за індексом ворожості (8%), що може свідчити про їхню замкнутість та недовіру до однолітків, образливість, але вони не схильні фізично чи вербально проявляти агресію, хоча й відчувають роздратування, спрямовуючи його на себе. У респондентів із позицією захисників і спостерігачів середні показники агресивності та ворожості, що говорить про ситуативність їхньої поведінки, вони не схильні до запальної, агресивної та неконтрольованої поведінки, проте здатні відстояти власну думку та захиститися від агресії з боку оточуючих (табл. 1).

З метою підтвердження виявлених залежностей між показниками толерантності, агресивності та ворожості серед представників різних позицій у «булінг-структурі» було проведено математико-статистичний аналіз отриманих показників за допомогою Н-критерію Краскела-Уолліса (табл. 2).

Проведений аналіз засвідчує наявність статистично значимих відмінностей показників толерантності, ворожості й агре-

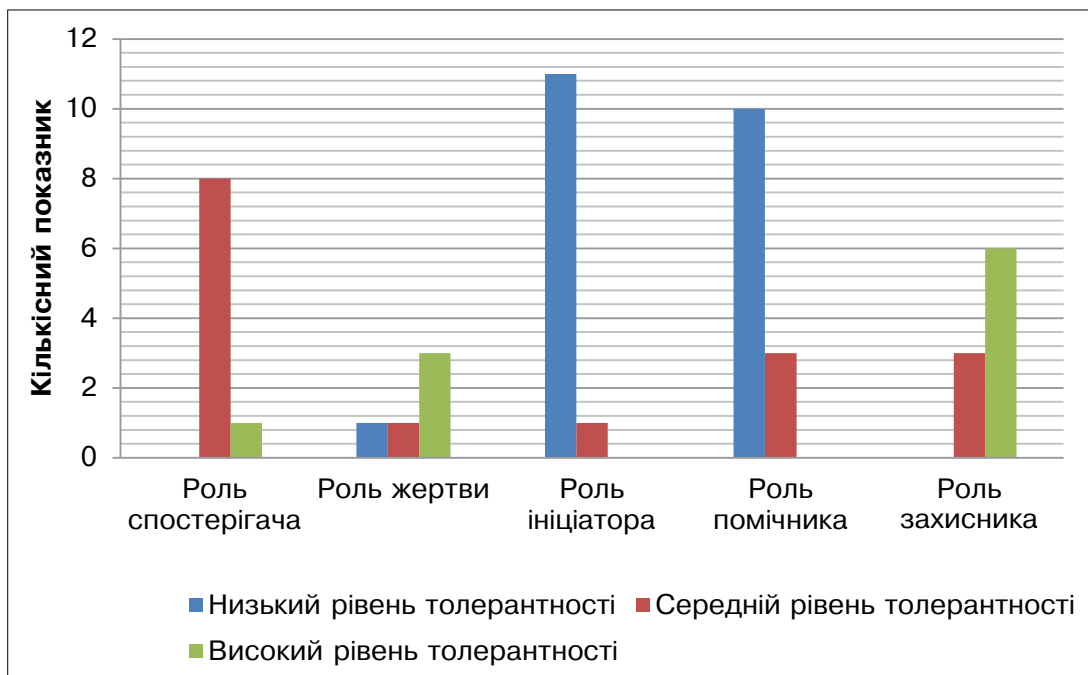

Рис. 2. Гістограма співвідношення рівня толерантності між різними ролями в булінг-структурі за кількісними показниками

Таблиця 1

Розподіл результатів за рівнем агресивності та роллю в булінг-структурі

Роль у структурі булінгу	Індекс агресивності			Індекс ворожості		
	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий
Спостерігач	13%	6%	0%	0%	17%	2%
Жертва	6%	4%	0%	2%	8%	0%
Ініціатор	0%	6%	19%	0%	2%	23%
Помічник	0%	21%	6%	0%	8%	19%
Захисник	15%	4%	0%	0%	19%	0%

Таблиця 2

Результати розрахунку Н-критерію Краскела-Уоллеса

Показники	Прояв у структурі булінгу, середній ранг					Значення Критерію Краскела-Уоллеса	Рівень значущості
	спостерігач	ініціатор	захисник	помічник	жертва		
Толерантність	31,56	12,38	40,44	15,42	35,80	31,707	$p \leq 0,001$
Індекс ворожості	18,00	41,29	10,61	29,46	8,00	37,233	$p \leq 0,001$
Індекс агресивності	13,39	40,42	11,67	31,81	10,40	37,470	$p \leq 0,001$

сивності серед п'яти груп досліджуваних залежно від ролі в «булінг-структурі» ($p \leq 0,001$).

Висновки

Підлітковий булінг, як складний соціально-психологічний і педагогічний феномен, останнім часом дедалі більше потрапляє в коло зору психологів, педагогів, соціальних працівників і представників правоохоронних органів. Його наслідки можуть бути вкрай негативними як для жертви, яка може перетворити власні емоційні переживання щодо цькування на агресію щодо себе, більш слабких особистостей або ж знайти інші деструктивні засоби емоційної розрядки. Насильство не створює фундамент для гармонійного розвитку особистості, навпаки, створює підґрунтя для його розповсюдження в різноманітних видах і формах. Підлітки, для яких важливим є визнання власної дорослості, можуть використовувати деструктивні форми поведінки, намагаючись довести власний авторитет, протест проти встановлених правил або наслідуючи певні зразки щодо посилення власної сили на тих, хто відрізняється рівнем знань, особливостями зовнішності, фінансовою спроможністю батьків та іншими показниками.

Проведене емпіричне дослідження дозволило встановити, що рівень агресивності, ворожості та толерантності впливає на позицію, яку підліток займає у структурі булінгу. Респонденти з високими показниками агресії та низькою толерантністю виконують роль ініціаторів травлі, приниження та знущання над жертвами булінгу. У ролі захисників виступають підлітки із середніми показниками агресії та високим рівнем толерантності, їх поведінка ситуативна. Діти з низькими проявами фізичної та вербальної агресії, високим рівнем толерантності займають позицію жертви в соціальній структурі булінгу, вони не здатні відповісти на образи та самостійно захиститися, тому найчастіше у шкільному колективі їх ізолюють.

Для нівелювання проявів підліткового булінгу необхідно розробити і впровадити в систему роботи психологічних служб програми психокорекційних заходів, метою яких є висвітлення особливостей явища булінгу в шкільному колективі, актуалізація цієї проблеми та формування негативного ставлення до булінгу, пошук альтернативних (соціально прийнятних) методів вираження агресії, формування навичок контролю власних емоцій і покращення взаємодії між однолітками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абсаямова К.З., Луценко О.Л. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія*. 2013. № 1046. С. 216–221.
2. Благута Р.І. Механізми виникнення агресії підлітків. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2003. Т. V. Ч. 4. С. 46–51.

3. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Булинг как объект исследований и культурный феномен. *Журнал высшей школы экономики*. 2013. № 3. С. 149–159.
4. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 368 с.
5. Король А.В. Причины та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.
6. Кон И.С. Психология ранней юности: кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1989. 255 с.
7. Лушпай Л. . Булинг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення. Київ : Зоря, 2010. С. 126–131.
8. Лэйн Д.А. Школьная травля (буллинг). *Детская и подростковая психотерапия*. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 345 с.
9. Норкина О.Г. Методика на выявление «булинг-структуры». *Таврический научный обозреватель*. 2016. № 3. С. 170–174.
10. Плутитська К.М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 29. С. 78–80.
11. Стельмах С.В. Булинг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : збірник наукових праць. Слов'янськ : СДПУ, 2011. Вип VI. С. 485.

REFERENCES:

1. Absaliamova K.Z., Lutsenko O.L. (2013). Bulinh u seredovyschchi molodshoi shkoly – sotsialno-psykholohichni y osobystisni aspekty [Bullying in a junior school environment – social, psychological and personal aspects]. *Visnyk Khark. nats. un-tu imeni V.N. Karazina. Seriya: Psykholohiia – Visnik of V. N. Karazin Kharkiv National University. Psychology series*. Vols. 1046, pp. 216–221 [in Ukrainian].
2. Blahuta R.I. (2003). Mekhanizmy vynyknennia ahresii pidlitkiv [Mechanisms of adolescent aggression]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii* : zb. nauk. pr. In-tu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy – *Problems of general and pedagogical psychology* : collection of scientific works G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Education Sciences of Ukraine. Vols. 4, pp. 46–51 [in Ukrainian].
3. Bochaver A.A., Hlomov K.D. (2013). Buling kak ob#ekt issledovaniy i kul'turnyj fenomen [Bullying as an object of research and a cultural phenomenon]. *Zhurnal vysshej shkoly jekonomiki – Journal of the Higher School of Economist*. Vols. 3, pp. 149–159 [in Russian].
4. Il'in E.P. (2014). *Psihologija agressivnogo povedenija* [Psychology of aggressive behavior]. St. Petersburg : Peter [in Russian].
5. Korol A.V. (2009). *Prychyny ta naslidky yavyshcha bulinhu* [Causes and consequences of the phenomenon of bill- ing]. *Vidnovne pravosuddia v Ukraini – Restorative justice in Ukraine*. Vols. 1–2 (13), pp. 84–93 [in Ukrainian].
6. Kon I.S. (1989). *Psihologija rannej junosti* [Psychology of early adolescence]. Moscow : Prosveshhenie [in Russian].
7. Lushpai L.I. (2010). *Bulinh yak sotsialno-pedahohichna problema ta shliakhy yii vyrishennia* [Bullying as a socio-pedagogical problem and ways to solve it]. Kyiv : Zoria, pp. 126–131 [in Ukrainian].
8. Ljejn D.A. (2001). *Shkol'naja travlja (bullying)* [School baiting (bullying)]. *Detskaja i podrostkovaja psihoterapija*. St. Petersburg : Peter [in Russian].
9. Norkina O.G. (2016). Metodika na vyjavlenie “buling-struktury” [Methods to identify the “bullying structure”]. *Tavrisheskij nauchnyj obozrevatel' – Tauride Science Reviewer*. Vols. 3, pp. 170–174 [in Russian].
10. Plutytska K.M. (2017). Pidkhody do rozuminnia bulinhu yak formy shkilnoho nasylstva [Approaches to understanding bullying as a form of school violence]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. – International Humanitarian University Herald*. Vols. 29, pp. 78–80 [in Ukrainian].
11. Stelmakh S.V. (2011). Bulinh u shkoli ta yoho naslidky [Bullying at school and its consequences]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu: zbirnyk naukovykh prats – Humanization of the educational process : collection of scientific works*. Sloviansk : SDPU, Vols. VI, pp. 485 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.07.2019.
The article was received 25 July 2019.